ΜΙΑ ΜΙΚΡΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το βιβλιο αυτό ερευνά τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους ορίζεται η ταυτότητα και η ετερότητα, ο Εαυτός και ο Άλλος, στα δραματικά κείμενα του Σαίξπηρ, με αναφορές στη σύγχρονή του δραματουργία και λογοτεχνία εν γένει.

Η πρώτη ενότητα, που είναι και η εκτενέστερη, διακρίνει δύο διαφορετικούς Άλλους: τον ανοίκειο και τον οικείο. Για τον Άγγλο της εποχής του Σαίξπηρ, ο Άλλος μπορεί να είναι ο —περισσότερο ή λιγότερο εξωτικός— ξένος, μπορεί, όμως, να είναι και ο Ευρωπαίος γείτονάς του ή, ακόμα, και ο Βρετανός αδελφός του, Ουαλός, Σκότος ή Ιρλανδός.

Στο πρώτο κεφάλαιο, με τίτλο «Ο εξωτικός Άλλος και ο Ευρωπαίος Εαυτός στη σαιξπηρική δραματουργία», αποτυπώνεται η παρουσία εξωτικών ξένων στο Λονδίνο του Σαίξπηρ και στο έργο του μεγάλου ελισαβετιανού δραματουργού και εξετάζονται τα όρια μεταξύ του εξωτικού Άλλου και του Ευρωπαίου Εαυτού, τα οποία παρουσιάζονται τελικά ως, επί της ουσίας, ασαφή. Το δεύτερο κεφάλαιο, που τιτλοφορείται «Ο κανιβαλισμός στον Σαίξπηρ», επικεντρώνεται στο θέμα του κανιβαλισμού και κυρίως στις μεταφορικές του προεκτάσεις, που και πάλι αφορούν τελικά πολύ λιγότερο τον «βάρβαρο» ανθρωποφάγο και μάλλον περισσότερο τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν οι υποτιθέμενα «πολιτισμένοι» Ευρωπαίοι. Το τρίτο κεφάλαιο —«Μεταξύ μαύρου και λευκού, ανθρώπου και κτήνους, τραγικού και κωμικού: Αναπαραστάσεις του Οθέλλου στη σύγχρονη ελληνική σκηνή»— διερευνά τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους έχει αποδοθεί η φυλετική ταυτότητα του Οθέλλου στη σύγχρονη ελληνική σκηνή από τη δεκαετία του 1930 μέχρι σήμερα, με μια αναφορά στην όλη συζήτηση γύρω από το χρώμα του ήρωα, καθώς και στις προσλαμβάνουσες παραστάσεις των Ελλήνων όσον αφορά τη μαύρη φυλή.

Τα επόμενα δύο κεφάλαια της πρώτης ενότητας ασχολούνται με τους πιο οικείους ξένους. Το τέταρτο κεφάλαιο της ενότητας, με τίτλο «Ο Ευρωπαίος Άλλος στο θέατρο του Σαίξπηρ», επισημαίνει ότι οι περισσότεροι ξένοι της σαιξπηρικής δραματουργίας είναι λευκοί Ευρωπαίοι, που, ωστόσο, φέρουν κι εκείνοι τα δικά τους στερεοτυπικά χαρακτηριστικά, ενώ το πέμπτο κεφάλαιο, που τιτλοφορείται «Το μεταναστευτικό ζήτημα και η πολιτική ορθότητα στον *Sir Thomas More*», ασχολείται με ένα πάντα επίκαιρο θέμα, αυτό του ρατσισμού απέναντι στους μετανάστες και τους πρόσφυγες.

Το έκτο και τελευταίο κεφάλαιο της πρώτης ενότητας —«Μεικτοί γάμοι στο σαιξπηρικό δράμα»— προσεγγίζει το θέμα του γάμου μεταξύ αλλόφυλων ή αλλοεθνών ανθρώπων με τις προεκτάσεις του, που αφορούν, μεταξύ άλλων, πολιτικές συμφωνίες, τον «κίνδυνο» της επιμειξίας ή τη δυσκολία στην επικοινωνία του ζευγαριού, που ενίοτε αποκτά κωμική χροιά.

Η δεύτερη ενότητα διερευνά την ετερότητα ως κοινωνικό στίγμα μέσα από τρεις εκφάνσεις της. Το πρώτο κεφάλαιο της ενότητας (και το έβδομο του βιβλίου), με τίτλο «Δυσμορφία και εξουσία στον Σαίξπηρ», παρουσιάζει τις διιστάμενες απόψεις της εποχής του Βάρδου σχετικά με τη σχέση δυσμορφίας και εξουσίας αλλά και την αντιμετώπιση της δυσμορφίας και της αναπηρίας γενικότερα, εστιάζοντας στον *Ριχάρδο Γ΄*. Το δεύτερο κεφάλαιο της ενότητας (και το όγδοο του βιβλίου), που τιτλοφορείται «Τρελός "βόρεια βορειοδυτικά": Η ψυχική νόσος στο θέατρο της Αναγέννησης», αναφέρεται στις διάφορες μορφές της ψυχικής νόσου που εντοπίζουμε στα έργα του Σαίξπηρ, από απλά ψυχοσωματικά συμπτώματα ως την ανίατη φρενοβλάβεια, καθώς και στην αντιμετώπιση της ψυχικής ασθένειας κατά την Αναγέννηση, με αναφορά και σε έργα συγχρόνων του δραματουργών. Το τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο της δεύτερης ενότητας (και το ένατο του βιβλίου), με τον τίτλο «"Ωραία η λέξη 'νόμιμος'!": Οι νόθοι ήρωες στον Σαίξπηρ», ασχολείται με το φαινόμενο της νοθογένειας όπως αποτυπώνεται στα έργα του Σαίξπηρ, ενώ αναφέρεται και στην κοινωνική ταυτότητα του νόθου παιδιού την εποχή του Βάρδου, καθώς και στις σχετικές προκαταλήψεις, που αντανακλώνται και στα θεατρικά κείμενα της εποχής.

Η τρίτη ενότητα εξετάζει το πώς η έμφυλη, ηλικιακή, ταξική, φυλετική, θρησκευτική, πολιτισμική ταυτότητα ορίζεται από αναφορές στην τροφή και την ένδυση και διερευνά τους παράγοντες που ορίζουν την κοι-

νωνική τάξη. Το πρώτο κεφάλαιο της τελευταίας αυτής ενότητας (και το δέκατο του βιβλίου), που τιτλοφορείται «Τροφή και ταυτότητα στον Σαίξπηρ», μελετάει το πώς οι αναφορές στην τροφή, τόσο κυριολεκτικές όσο και μεταφορικές, ορίζουν την ταυτότητα του ήρωα, είτε πρόκειται για το φύλο ή την ηλικία του είτε για την κοινωνική του ταυτότητα (που μπορεί να περιλαμβάνει τη φυλετική, θρησκευτική και εν γένει πολιτισμική του ιδιαιτερότητα). Το δεύτερο κεφάλαιο της ενότητας (το ενδέκατο του βιβλίου), με τίτλο «Ένδυμα και ταυτότητα στη σαιξπηρική δραματουργία», αναφέρεται σ' ένα άλλο στοιχείο που σηματοδοτεί την ταυτότητα ή την ετερότητα του ήρωα, το οποίο δεν είναι άλλο από την ένδυση και τα παρελκόμενα του ενδύματος, ενώ εξετάζει και τη σημασία των κοσμημάτων. Το τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο της ενότητας, που είναι και το τελευταίο του βιβλίου, με τον τίτλο «Απ' τ' αλώνια στα σαλόνια (και τούμπαλιν): Ταξικές μετακινήσεις στο *Χειμωνιάτικο παραμύθι*», σκιαγραφεί τις συνθήκες μετάβασης από μια κοινωνική τάξη σε μια άλλη όπως αποτυπώνονται κυρίως στη σαιξπηρική τραγικωμωδία *Το χειμωνιάτικο παραμύθι* αλλά και σε άλλα έργα του Βάρδου, με αναφορά στα όρια μεταξύ των κοινωνικών τάξεων, τα οποία αρχίζουν να καταρρέουν κατά την Αναγέννηση.

Μετά την περιήγηση αυτή στο έργο του Σαίξπηρ, διαπιστώνει κανείς πόσο ρευστά θεωρούνταν από τότε τα όρια ανάμεσα στον Άλλο και τον Εαυτό, τον «βάρβαρο» και τον «πολιτισμένο», καθώς και τα στεγανά μεταξύ φύλων ή κοινωνικών τάξεων. Επιπλέον, οι σαιξπηρικοί ήρωες υπογραμμίζουν ότι οι άνθρωποι, ανεξάρτητα από την έμφυλη, ταξική, φυλετική, θρησκευτική ή πολιτισμική εν γένει ταυτότητά τους, μοιράζονται περισσότερα πράγματα από αυτά που τους χωρίζουν. Παρ' όλα αυτά, όπως και τότε, έτσι και σήμερα, παρ' όλο που όλοι οι άνθρωποι έχουν τα ίδια «όργανα, σώμα, αισθήσεις, πάθη, συναισθήματα»,[1] «τα μυαλά πολλών / κάνουν μεγάλες διακρίσεις».[2]

---

1. Ουίλλιαμ Σαίξπηρ, *Ο έμπορος της Βενετίας*, μτφρ. Ερρίκος Μπελιές, Κέδρος, Αθήνα, 1999, σ. 67.

2. Ουίλιαμ Σαίξπηρ, *Τέλος καλό, όλα καλά*, *Τα αριστουργήματα {400 χρόνια}*, μτφρ. Ερρίκος Μπελιές, επιμ.-εισαγ. Ελένη Κεχαγιόγλου, τ. 2, ειδική έκδοση, *Το Βήμα*, Αθήνα, 2016, σ. 426.

Α. ΞΕΝΟΙ, ΑΝΟΙΚΕΙΟΙ ΚΑΙ ΟΙΚΕΙΟΙ

1.
Ο εξωτικός Άλλος και ο Ευρωπαίος Εαυτός στη σαιξπηρική δραματουργία

ΠΟΛΥ πριν από την εποχή του Σαίξπηρ, ταξιδευτές και ιστορικοί παρέδωσαν τη δική τους αναφορά από το εξωτερικό. Από τον Ηρόδοτο και τον Πλίνιο (Gaius Plinius Secundus) στην αρχαιότητα ως τον Μάρκο Πόλο (Marco Polo) και τον Τζον Μάντεβιλ (John Mandeville) κατά τον Μεσαίωνα, όλοι περιέγραψαν μακρινές χώρες και τους κατοίκους τους στα κείμενά τους. Κατά την Αναγέννηση οι νέοι κόσμοι που ανακαλύφθηκαν και η ανάπτυξη του εμπορίου, οι αναφορές των εξερευνητών και τα νέα αντικείμενα που έφερναν οι έμποροι στην Ευρώπη από μακρινές χώρες σχημάτισαν μια νέα ιδέα του εξωτικού, η οποία προστέθηκε στις αφηγήσεις των ταξιδευτών και των ιστορικών της αρχαιότητας και του Μεσαίωνα. Ωστόσο η επαφή με τον εξωτικό Άλλο συχνά αποκάλυπτε περισσότερα για τον Ευρωπαίο Εαυτό, και τα όρια ανάμεσα στα δύο συχνά αποδεικνύονταν θολά. Η αμφιλεγόμενη σχέση ανάμεσα στον Ευρωπαίο και τον ξένο, τον «πολιτισμένο» και τον «βάρβαρο», απεικονίζεται με τον καλύτερο τρόπο στο δραματικό έργο του Σαίξπηρ.

Ταξιδιωτική λογοτεχνία την εποχή του Σαίξπηρ

Απ' ό,τι φαίνεται, ο Σαίξπηρ είχε πρόσβαση σε μεγάλη ποικιλία δημοσιεύσεων σχετικά με μακρινές χώρες.[1] Η Εύη Μήτση επισημαίνει ότι η ταξιδιωτική λογοτεχνία της εποχής περιλάμβανε, εκτός από τα κείμενα των μεγάλων θαλασσοπόρων και εξερευνητών, και τις αναφορές διαφόρων ναυτικών, εμπόρων, κληρικών, ακόμα και τουριστών που έκαναν τον γύρο της Ευρώπης,[2] οι οποίοι κατέγραφαν και δημοσίευαν τις εντυπώσεις από τα ταξίδια τους.[3]

Μια σύντομη αναφορά των βασικών ταξιδιωτικών αναγνωσμάτων της εποχής βρίσκουμε στο έργο του Ρίτσαρντ Μπρόουμ (Richard Brome) *The Antipodes* (*Οι αντίποδες*). Εδώ η μόνη μέριμνα του Πέρεγκριν, του πρωταγωνιστή του έργου, είναι να διαβάζει ταξιδιωτικά βιβλία, για να γεμίσει το κενό της ανεκπλήρωτης επιθυμίας του για ταξίδια. Ο αγαπημένος συγγραφέας του Πέρεγκριν είναι, προφανώς, ο Τζον Μάντεβιλ, του οποίου το βιβλίο, ευρέως γνωστό με τον τίτλο *The Travels of Sir John Mandeville* (*Τα ταξίδια του σερ Τζον Μάντεβιλ*), κρατάει στα χέρια του όταν συναντάει τον Γιατρό για πρώτη φορά στην τρίτη σκηνή της πρώτης πράξης. Ο Πέρεγκριν τονίζει ότι ο Μάντεβιλ πήγε «πέρα απ' όλα τα αγγλικά πόδια για τα οποία μπόρεσ[ε] να διαβάσ[ει]» (1.3.28),[4] υπονοώντας ότι έχει διαβάσει περισσότερα βιβλία (όσα μπορούσε να βρει, προφανώς) σχετικά με τα ταξίδια των Άγγλων στον κόσμο. Γι' αυτόν, «ο Ντρέικ ήταν ένα παπάκι μπροστά στον Μάντεβιλ» (1.3.30), και «ο Κάντις και ο Χόκινς, ο Φέρμπισερ, όλοι οι ταξιδευτές μας / ήταν λίγοι μπροστά στον Μάντεβιλ» (1.3.32-32).

---

1. Debra Johanyak, "'Turning Turk', Early Modern English Orientalism, and Shakespeare's *Othello*", *The English Renaissance, Orientalism, and the Idea of Asia*, επιμ. Debra Johanyak και Walter S.H. Lim, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη, 2010 (σσ. 77-95), σ. 78.

2. Όσοι έκαναν τον «μεγάλο γύρο» ["grand tour"], δηλαδή τον γύρο της Ευρώπης (από τον 17ο ως τις αρχές του 19ου αιώνα) ονομάζονταν "grand tourists".

3. Evi Mitsi, "'Nowhere is a place': Travel Writing in Sixteenth-Century England", *Literature Compass* 2 (2005) (σσ. 1-13), σ. 7. Σχετικά με την ταξιδιωτική λογοτεχνία της εποχής βλ. και Anthony Parr (επιμ.), *Three Renaissance Travel Plays*, Manchester University Press, Μάντσεστερ – Νέα Υόρκη, 1995, σσ. 3-4.

4. Η μετάφραση των αποσπασμάτων του κειμένου του Μπρόουμ βασίστηκε στην κριτική έκδοση του Anthony Parr (*ό.π.*).

Από τους «ταξιδευτές» που παραθέτει ο Πέρεγκριν, άλλοι έγραψαν τα δικά τους απομνημονεύματα από τα ταξίδια τους, και άλλους τούς βρίσκουμε σε αναφορές τρίτων. Ο Πέρεγκριν αναφέρεται στον Τόμας Κάβεντις (Thomas Cavendish) ως "Candish", όπως τον βρίσκουμε στην αναφορά του Άντονι Νίβετ (Anthony Knyvett) "The Admirable Adventures and Strange Fortunes of Master Antonie Knivet, Which Went with Master Thomas Candish in His Second Voyage to the South Sea. 1591" («Οι θαυμαστές περιπέτειες και η παράξενη μοίρα του Κυρίου Άντονι Νίβετ, που πήγε με τον Κύριο Τόμας Κάντις στο δεύτερο ταξίδι του στη Νότια Θάλασσα. 1591»), η οποία συμπεριλήφθηκε στη συλλογή του Σάμιουελ Πέρτσας (Samuel Purchas) *Purchas His Pilgrimes* (*Πέρτσας. Τα ταξίδια του*).[5] Η αναφορά του Πέρεγκριν στον Χόκινς (Hawkins) θα μπορούσε να αφορά δύο διαφορετικά άτομα: είτε τον σερ Ρίτσαρντ (Sir Richard) είτε τον πατέρα του, σερ Τζον (Sir John).[6] Η περιγραφή από τον Τζον του πρώτου ταξιδιού του στις Δυτικές Ινδίες ("The First Voyage of the Right Worshipful and Valiant Knight, Sir John Hawkins, Now Treasurer of Her Majesty's Navie Royall, Made to the West Indies, 1562" [«Το πρώτο ταξίδι του δίκαιου, ευσεβούς και γενναίου ιππότη, σερ Τζον Χόκινς, νυν θησαυροφύλακα του βασιλικού ναυτικού της Μεγαλειότητός της, που έγινε στις Δυτικές Ινδίες, 1562»]) συμπεριλήφθηκε στον τόμο του Ρίτσαρντ Χάκλιτ (Richard Hakluyt) με τις πιο σημαντικές εξερευνήσεις των Άγγλων (*The Principal Navigations, Voyages and Discoveries of the English Nation* [*Οι κυριότερες θαλάσσιες περιπλανήσεις, ταξίδια και ανακαλύψεις του αγγλικού έθνους*]),[7] ενώ ο Ρίτσαρντ άφησε τις παρατηρήσεις του από το ταξίδι του στις Νότιες Θάλασσες (*The Observations of Sir Richard Hawkins Knight, in His Voyage into the South Sea. Anno Domini 1593* [*Οι παρατηρήσεις του σερ Ρίτσαρντ Χόκινς, ιππότη, κατά το ταξίδι του στη Νότια Θάλασσα. Έτος Κυρίου 1593*]). Η τελευταία αναφορά του Πέρεγκριν είναι στον Μάρτιν Φρόμπισερ (Martin Frobisher)

---

5. Βλ. Ania Loomba και Jonathan Burton (επιμ.), *Race in Early Modern England. A Documentary Companion*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη – Μπέιζινγκστοουκ, 2007, σσ. 206-208.

6. Parr, *ό.π.*, σ. 238, σημείωση στον στίχο 31.

7. Βλ. Loomba και Burton, *ό.π.*, σσ. 125-126.

("Furbisher" στο κείμενο του Μπρόουμ), του οποίου τα ταξίδια είχαν καταγραφεί σε μια περιγραφή με συντάκτη τον υπασπιστή του, Τζορτζ Μπεστ (George Best), με τον τίτλο *A True Discourse of the Late Voyages of Discoverie, for the Finding of a Passage to Cathaya by the Northwest* (*Μια αληθινή εξιστόρηση των τελευταίων εξερευνητικών ταξιδιών, για την εύρεση ενός περάσματος προς την Καθάγια από τα βορειοδυτικά*).[8]

Δεν μας εκπλήσσει το ότι ο Πέρεγκριν προτιμά τον Μάντεβιλ. Ο Τσ. Γ. Ρ. Ντ. Μόουσλι (C.W.R.D. Moseley) παρατηρεί ότι τα *Ταξίδια του Μάντεβιλ* «αντιμετωπίζονται ως ένα παγκοσμίως αναγνωρίσιμο σημείο αναφοράς», αφού είχαν δημοσιευτεί περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο αγγλικό μη θρησκευτικό έργο του Μεσαίωνα.[9] Για τους περισσότερους από τους συγχρόνους του Μπρόουμ, τέτοια βιβλία ήταν ο μόνος τρόπος να μάθουν για χώρες πέρα από τις βρετανικές νήσους.

Εξωτικοί ξένοι στο Λονδίνο του Σαίξπηρ

Τα ταξίδια στο εξωτερικό δεν ήταν ο μόνος τρόπος επαφής με το εξωτικό στοιχείο την εποχή του Σαίξπηρ. Κατά την Αναγέννηση ξένοι διαφόρων προελεύσεων εμφανίστηκαν στο Λονδίνο. Η παρουσία Εβραίων στην περιοχή ήταν μια παλιά ιστορία, αφού είχαν εκδιωχθεί ήδη το 1290 από τον Εδουάρδο Α΄. Ωστόσο υπήρχε ακόμη μια μικρή, αλλά σημαντική εβραϊκή κοινότητα, η οποία περιλάμβανε γιατρούς, δασκάλους και εμπόρους, που είχαν αρχίσει να καταφθάνουν στη χώρα μετά τον εκτοπισμό τους από την Ισπανία και την Πορτογαλία, όπως ο δόκτωρ Ροντερίγκο Λόπεζ (Roderigo Lopez), προσωπικός γιατρός της Ελισάβετ Α΄.[10] Η Μαριάν Νόβι (Marianne Novy) αναφέρει την ύπαρξη μιας εβραϊκής κοινότητας κοντά στο Χάουντσντιτς, όπου ο Σαίξπηρ έζησε ως το 1596, τον καιρό περίπου κατά τον οποίο έγραψε τον *Έμπορο της Βενετίας*.[11]

---

8. Βλ. *ό.π.*, σσ. 108-110.

9. "'New things to speak of': Money, Memory, and *Mandeville's Travels* in Early Modern England", *The Yearbook of English Studies* 41.1 (2011) (σσ. 5-20), σ. 5.

10. Ania Loomba, *Shakespeare, Race, and Colonialism*, Oxford Univeristy Press, Οξφόρδη, 2002, σ. 143· Marianne Novy, *Shakespeare and Outsiders*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 2013, σ. 19.

11. *Ό.π.*, σ. 19.

Σε άλλες περιπτώσεις, οι σχέσεις με εξωτικούς ξένους ενθαρρύνονταν από τον ίδιο τον μονάρχη. Η Ελισάβετ Α΄ καθιέρωσε μια εμπορική, στρατιωτική και διπλωματική συνεργασία, καθώς και πολιτιστικές ανταλλαγές, με τους Μαυριτανούς.[12] «Παρά την έντονη αίσθηση απόστασης ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους», παρατηρεί ο Ναμπίλ Ματάρ (Nabil Matar), «η βασίλισσα Ελισάβετ έγινε η πρώτη Αγγλίδα μονάρχης που συνεργάστηκε ανοιχτά με τους μουσουλμάνους και επέτρεψε στους υπηκόους της να εμπορεύονται και να αλληλεπιδρούν μαζί τους χωρίς να απειλούνται με δίωξη για τη συναλλαγή τους με "απίστους"».[13] Ακολούθησε μια αύξηση του ενδιαφέροντος για την ιστορία, την κουλτούρα και τη θρησκεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.[14] Ιδιωτικές συλλογές της εποχής περιλάμβαναν διάφορα πορτρέτα Οθωμανών ηγετών ή πρεσβευτών,[15] και τα οθωμανικά χαλιά έγιναν επίσης δημοφιλή μεταξύ αυτών που μπορούσαν να τα αποκτήσουν.[16] Παράλληλα, στο Λονδίνο του Σαίξπηρ υπήρχαν και μαύροι Αφρικανοί· συνήθως ήταν υπηρέτες, υπήρχαν, όμως, και εκείνοι που ήταν ιδιοκτήτες ακινήτων, πλήρωναν φόρους και πήγαιναν στην εκκλησία.[17]

Ας σημειώσουμε εδώ ότι Μαυριτανοί (Moors) λέγονταν οι μουσουλμανικοί λαοί της Βόρειας Αφρικής, που ως επί το πλείστον ήταν πιο ανοιχτόχρωμοι από τους υπόλοιπους Αφρικανούς, γι' αυτό και αναφέρονταν και ως "white Moors" ή "tawny Moors". Εντούτοις υπήρχαν και οι "black Moors" (ή "blackamoors" ή "Negros"), που ήταν μαύροι Αφρικανοί.[18]

---

12. Nabil Matar, *Britain and Barbary, 1589-1689*, University Press of Florida, Γκέινσβιλ, 2006, σ. 20· Gerald MacLean, *Looking East. English Writing and the Ottoman Empire before 1800*, Palgrave Macmillan, Μπέιζινγκστοουκ, 2007, σ. 4· Johanyak, *ό.π.*, σσ. 79-80.

13. *Turks, Moors, and Englishmen in the Age of Discovery*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη, 1999, σ. 19.

14. MacLean, *ό.π.*, σ. 4.

15. *Ό.π.*, σσ. 28-31.

16. *Ό.π.*, σσ. 32-47.

17. Karen Newman, "'And wash the Ethiop white': Femininity and the Monstrous in *Othello*", *Shakespeare Reproduced. The Text in History and Ideology*, επιμ. Jean E. Howard και Marion F. O'Connor, Routledge, Νέα Υόρκη, 1990 (σσ. 143-162), σ. 154.

18. Σχετικά με τη διάκριση αυτή βλ. Nandini Das, João Vicente Melo, Haig Z. Smith και Lauren Working, *Keywords of Identity, Race, and Human Mobility in Early Modern England*, Amsterdam University Press, Άμστερνταμ, 2021, σσ. 40-50.

Φαίνεται πως ο όρος "Moor" ενίοτε σήμαινε, στην ουσία, "Blackamoor", όπως, για παράδειγμα, στην περίπτωση του Οθέλλου, που, ενώ αναφέρεται ως "The Moor of Venice" στον πλήρη τίτλο του έργου, όπως συνάγεται από το κείμενο, είναι προφανώς μαύρος και όχι Μαυριτανός.[19] Το ίδιο συμβαίνει και με τον Ααρών στον *Τίτο Ανδρόνικο*, του οποίου το μαύρο χρώμα, συνδεδεμένο με τη διαβολική του προσωπικότητα, επίσης τονίζεται, όπως και του Πρίγκιπα του Μαρόκου στον *Έμπορο της Βενετίας*, ο οποίος, αν και από τη Βόρεια Αφρική, παρουσιάζεται ως μαύρος. Σωστά, λοιπόν, ο Οθέλλος μεταφράζεται ως «Μαύρος» και όχι ως «Μαυριτανός». Όπως επισημαίνει, άλλωστε, η Κιμ Φ. Χολ (Kim F. Hall), «η ευρεία χρήση της λέξης "Moor", με αναφορά τόσο στη θρησκευτική όσο και στη φυσική διαφορά, σημαίνει ότι η λέξη αποδεικνύεται απίστευτα ελαστική και καταλήγει να συμπεριλαμβάνει μια ευρεία γκάμα λαών και πολιτισμών».[20]

Όσο για τους νεοφερμένους από τον Νέο Κόσμο, η Ινδιάνα πριγκίπισσα Ματοάκα (Matoaka), γνωστή ως Ποκαχόντας (Pocahontas), που έζησε στο Λονδίνο γύρω στην εποχή του Σαίξπηρ, είναι ίσως η πιο διάσημη. Αφού, όπως αναφέρεται, έσωσε τον λοχαγό Τζον Σμιθ (John Smith), που επρόκειτο να θυσιαστεί στον καταυλισμό του πατέρα της τον χειμώνα του 1607-1608, η Ποκαχόντας ανέπτυξε φιλίες με τους Άγγλους αποικιοκράτες στη Βιρτζίνια. Το 1613 προσηλυτίστηκε στον χριστιανισμό και βαπτίστηκε Ρεμπέκα (Rebecca), και τον Απρίλιο του 1614 παντρεύτηκε τον αποικιοκράτη Τζον Ρολφ (John Rolfe). Το 1616 (τη χρονιά του θανάτου του Σαίξπηρ) η Ποκαχόντας έφτασε στο Λονδίνο μαζί με αρκετούς άλλους Ινδιάνους.[21]

Ωστόσο ιθαγενείς Αμερικανοί βρέθηκαν στην Αγγλία πολύ πριν από τη γέννηση του Σαίξπηρ. Γύρω στο 1501 τρεις άνδρες από το

---

19. Για το χρώμα του Οθέλλου βλ. κεφάλαιο 3.

20. *William Shakespeare. 'Othello, the Moor of Venice'. Texts and Contexts*, επιμ. Kim F. Hall, Bedford/St. Martin's, Βοστόνη - Νέα Υόρκη, 2007, σ. 177. Η Χολ παρέχει παραδείγματα αυτής της «ευρείας γκάμας» στη σ. 181. Για το ίδιο θέμα βλ. Novy, *ό.π.*, σ. 91.

21. Alan Palmer και Veronica Palmer, *Who's Who in Shakespeare's England*, Methuen, Λονδίνο, 2000, σσ. 192-193· Alden T. Vaughan, "Trinculo's Indian: American Natives in Shakespeare's England", *'The Tempest' and Its Travels*, επιμ. Peter Hulme και William H. Sherman, Critical Views, Reaktion, Λονδίνο, 2000 (σσ. 49-59), σσ. 56-57.

βόρειο μέρος της Βόρειας Αμερικής, που φορούσαν προβιές ζώων, παρουσιάστηκαν στον Ερρίκο Ζ΄. Μερικές δεκαετίες αργότερα ένας Βραζιλιάνος βασιλιάς παρουσιάστηκε ο ίδιος στην Αυλή του Ερρίκου Η΄. Τη δεκαετία του 1570 ο Φρόμπισερ έφερε τέσσερις Εσκιμώους από τον βορειοανατολικό Καναδά. Πιο συνηθισμένοι, όμως, ήταν οι Ινδιάνοι από τη νότια Βιρτζίνια (αργότερα Καρολίνα), που έφτασαν τη δεκαετία του 1580, κατά τη διάρκεια των αποστολών του Γουόλτερ Ρόλι (Walter Raleigh).[22] Τέτοιοι νεοφερμένοι συχνά επιδεικνύονταν για χρήματα,[23] κάτι στο οποίο παραπέμπουν τα λόγια του Τρίνκουλο για τον Κάλιμπαν στην *Τρικυμία*:

> Αν ήμουνα τώρα στην Αγγλία, που είχα πάει κάποτε, κι είχα μόνο ζωγραφισμένο αυτό το ψάρι σε ταμπέλα, δεν θα βρισκόταν ούτε ένας αργόσχολος που να μη μου 'δινε ένα ασημένιο τάλιρο για να το χαζέψει! Εκεί αυτό το τέρας θα μ' έκανε άνθρωπο. Όλα τα τέρατα εκεί σε κάνουν άνθρωπο. Αυτοί εκεί πέρα, ενώ δεν δίνουνε πεντάρα να ελεήσουν έναν κουτσό ζητιάνο, δίνουνε δέκα για να δουν έναν ψόφιο Ινδιάνο.[24]

Παρά την παρουσία εξωτικών ξένων στο Λονδίνο, το μυστήριο και η γοητεία της παράξενης φύσης και κουλτούρας τους παρέμενε, αφού λίγοι ελισαβετιανοί είχαν συναντήσει στην πραγματικότητα έναν Εβραίο, έναν Μαυριτανό, ή έναν Τούρκο,[25] ή έναν Αμερικανό ιθαγενή. Όπως επισημαίνει ο Άλαν Ρόζεν (Alan Rosen), «κατά τη δεκαετία του 1590, τόσο ο Εβραίος όσο και ο Μαυριτανός παρέμεναν για τους Άγγλους χριστιανούς εξωτικοί άπιστοι», ασκώντας πάνω τους μια ιδιαίτερη γοητεία, αλλά και προκαλώντας αποστροφή,[26] και το ίδιο θα μπορούσα-

---

22. *Ό.π.*, σ. 50.

23. *Ό.π.*, σ. 49.

24. William Shakespeare, *Η τρικυμία*, μτφρ. Νίκος Χατζόπουλος, Νεφέλη, Αθήνα, 2008, σ. 71.

25. G.K. Hunter, "Elizabethans and Foreigners", *Shakespeare and Race*, επιμ. Catherine M.S. Alexander και Stanley Wells, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ, 2000 (σσ. 37-63), σ. 53.

26. "The Rhetoric of Exclusion: Jew, Moor, and the Boundaries of Discourse in *The Merchant of Venice*", *Race, Ethnicity, and Power in the Renaissance*, επιμ. Joyce Green MacDonald, Fairleigh Dickinson University Press, Μάντισον - Τίνεκ, 1997 (σσ. 67-79), σ. 67.

με να πούμε για τους Τούρκους, τους Ινδιάνους της Αμερικής και άλλους ξένους της εποχής.

Εξωτικοί Άλλοι στο σαιξπηρικό δράμα

Όπως ήταν επόμενο, το ταξίδι και το εξωτικό στοιχείο έγιναν δημοφιλή θέματα στο αγγλικό δράμα της Αναγέννησης. Σε κάποιες περιπτώσεις τα έργα ήταν εμπνευσμένα από την Ιστορία: ο *Έμπορος της Βενετίας* του Σαίξπηρ γράφτηκε μετά την εκτέλεση του δόκτορος Λόπεζ το 1594 και την αναβίωση του *Εβραίου της Μάλτας* του Κρίστοφερ Μάρλοου (Christopher Marlowe),[27] και ο *Οθέλλος* κατά πάσα πιθανότητα συνδέεται με την επίσκεψη μουσουλμάνων απεσταλμένων από τη Βόρεια Αφρική στην Αυλή της Ελισάβετ το 1600.[28] Ο Ματάρ παρατηρεί ότι όλα τα ελισαβετιανά έργα με Μαυριτανούς εμφανίστηκαν μετά την άφιξη στην Αγγλία απεσταλμένων από το Μαρόκο: Μαυριτανοί στους δρόμους του Λονδίνου το 1589, το 1595 και το 1600 οδήγησαν σε Μαυριτανούς επάνω στη σκηνή.[29] Όσο για τους ιθαγενείς του Νέου Κόσμου και τα ανάλογα θέματα, που συχνά συνδέονται με την *Τρικυμία* του Σαίξπηρ, ήταν περισσότερο δημοφιλή επάνω στη σκηνή του Γουάιτχολ (του βασιλικού ανακτόρου), όπου ανέβαιναν οι μάσκες (*masques*).[30] Ο Τόμας Πλάτερ (Thomas Platter), ένας Ελβετός ταξιδευτής, πήγε στο θέατρο δύο φορές κατά το ταξίδι του στο Λονδίνο το 1599 και συμπέρανε ότι οι περισσότεροι Άγγλοι δεν ταξίδευαν πολύ και βασίζονταν στα θεατρικά έργα για να μαθαίνουν τι συνέβαινε έξω από την Αγγλία.[31]

Ταξίδια και εξωτικές αναφορές αφθονούν στα σαιξπηρικά δραματικά κείμενα, πέντε από τα οποία παρουσιάζουν μια πιο λεπτομερή εικόνα του εξωτικού. Αρχαίο εξωτισμό βρίσκουμε στο *Αντώνιος και Κλεοπάτρα* και στον *Τίτο Ανδρόνικο*, ενώ ο *Οθέλλος*, ο *Έμπορος της Βενετίας* και η *Τρικυμία* προσφέρουν μια αναγεννησιακή ιδέα του

27. Loomba, *ό.π.*, σ. 143.

28. Johanyak, *ό.π.*, σ. 80· Matar, *Britain…*, *ό.π.*, σσ. 28-29.

29. *Britain…*, *ό.π.*, σ. 13.

30. John G. Demaray, *Shakespeare and the Spectacles of Strangeness. 'The Tempest' and the Transformation of Renaissance Theatrical Forms*, Duquesne University Press, Πίτσμπεργκ, 1998, τελευταίο κεφάλαιο.

31. Βλ. Parr, *ό.π.*, σ. 1.

εξωτικού. Στον Σαίξπηρ τους εξωτικούς Άλλους τους συναντάμε είτε στον τόπο όπου γεννήθηκαν, όπως την Κλεοπάτρα (στο *Αντώνιος και Κλεοπάτρα*) και τον Κάλιμπαν (στην *Τρικυμία*), είτε σ' ένα περιβάλλον στο οποίο, αν και έχουν ενσωματωθεί, εξακολουθούν να αντιμετωπίζονται ως ξένοι, όπως συμβαίνει στα υπόλοιπα τρία έργα που αναφέρθηκαν.

Το έντονο ενδιαφέρον των Λονδρέζων για τον εξωτικό Άλλο προφανώς αποτελούσε κίνητρο για την ενσωμάτωση εξωτικών χαρακτήρων στα θεατρικά κείμενα της εποχής, ειδικά σε ιστορικές στιγμές κατά τις οποίες προέκυπταν ανάλογα ζητήματα. Ο Τζον Γκίλις (John Gillies) παρατηρεί ότι ο Σαίξπηρ είτε συμπεριλαμβάνει τέτοια δραματικά πρόσωπα σε έργα όπου δεν είναι απαραίτητα είτε επιτείνει τον εξωτισμό των προσώπων που βρίσκει στις πηγές του.[32] Η βασίλισσα της Αιγύπτου αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του πώς ο Βάρδος προσθέτει εξωτισμό στον ήδη εξωτικό Άλλο:

> Ο Σαίξπηρ όχι μόνο εξωτικοποιεί την Κλεοπάτρα —παρουσιάζοντάς τη στην πραγματικότητα ως «μελαχρινή» και «γύφτισσα»[33] παρά ως Ελληνίδα—, αλλά συστηματικά επαυξάνει το πορτρέτο που βρήκε στον Πλούταρχο με τουλάχιστον δύο εκδοχές αρχαίου εξωτισμού: τη ρωμαϊκή άποψη περί της «Ανατολής» και την ηροδότεια εικόνα της Αιγύπτου.[34]

Η Άνια Λούμπα (Ania Loomba) σημειώνει ότι, στην αναγεννησιακή Αγγλία, η Αίγυπτος ήταν γνωστή ως μια αρχαία, πνευματικά ανεπτυγμένη χώρα αλλά και ως τμήμα της τουρκικής επικράτειας, καθώς αποτελούσε μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από το 1516.[35] Ο Λέων ο Αφρικανός (Leo Africanus), μάλιστα, υποστήριζε ότι δεν υπήρχε πια ούτε ένας αληθινός Αιγύπτιος μετά τις επιμειξίες των ντόπιων με τους Άραβες και τους Μαυριτανούς.[36]

Η διαφορά ανάμεσα στον Ευρωπαίο Εαυτό και τον εξωτικό Άλλο συχνά τονίζεται επιπλέον μέσα από στερεότυπα της εποχής, παρ' όλο

---

32. *Shakespeare and the Geography of Difference*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ, 1994, σ. 102.

33. Ουίλλιαμ Σαίξπηρ, *Αντώνιος και Κλεοπάτρα*, μτφρ. Ερρίκος Μπελιές, Κέδρος, Αθήνα, 2001, σ. 9.

34. Gillies, *ό.π.*, σ. 118.

35. *Ό.π.*, σσ. 114-115.

36. Βλ. *ό.π.*, σ. 115.

που ο Σαίξπηρ έχει την τάση να τα αμφισβητεί. Τούρκοι και Μαυριτανοί (ή Μαύροι), για παράδειγμα, «τείνουν να μοιράζονται κάποιες στερεοτυπικές ποιότητες: είναι επιρρεπείς σε ξεσπάσματα τόσο βίαιου όσο και ερωτικού πάθους, τα πάθη τους είναι ευμετάβλητα και ανεξέλεγκτα, και είναι ικανοί για ακραία σκληρότητα».[37] Ο Ααρών στον *Τίτο Ανδρόνικο* είναι ένας τέτοιος στερεοτυπικός Μαύρος, του οποίου το όνομα, εβραϊκής προέλευσης, φαίνεται να αντικατοπτρίζει τα αλληλοεπικαλυπτόμενα στερεότυπα για τους Εβραίους και τους Μαυριτανούς (ή τους Μαύρους).[38]

Αργότερα, ωστόσο, ο Σαίξπηρ αμφισβητεί αυτά τα στερεότυπα στον *Οθέλλο* του, καθώς και στον χαρακτήρα του Πρίγκιπα του Μαρόκου στον *Έμπορο της Βενετίας*. Και οι δύο φαίνεται να ελέγχουν τόσο το ερωτικό τους πάθος όσο και την τάση για άσκηση βίας, και, σε αντίθεση με τη στερεοτυπική φιγούρα του μαύρου σκλάβου, είναι και οι δύο βασιλικής καταγωγής. Επιπλέον, ο Οθέλλος είναι εμφανώς ένας χριστιανός, «που θα ήταν κατάλληλος ως υπερασπιστής της Βενετίας απέναντι στον μουσουλμανικό στρατό της Τουρκίας»,[39] αν και η Νόβι επισημαίνει ότι «στην αναγεννησιακή περίοδο (και όχι μόνο τότε) η ειλικρίνεια των χριστιανών προσήλυτων από το Ισλάμ, ακόμα και των απογόνων τους, ήταν συχνά αμφισβητήσιμη, και ο Βραβάντιος μπορεί κάλλιστα να τον θεωρεί άπιστο».[40]

> Η Ντέμπρα Τζοχάνιακ (Debra Johanyak) παρατηρεί ότι ο *Οθέλλος* είναι ένα έργο που αντιστρέφει το σχήμα λόγου «γίνομαι Τούρκος» ["turning Turk"], έναν ευφημισμό της εποχής που σήμαινε τον προσηλυτισμό από τον χριστιανισμό στο οθωμανικό Ισλάμ ή το να υιοθετεί κανείς έναν κώδικα συμπεριφοράς που τον θεωρούσαν βαρβαρικό στον χριστιανικό κόσμο.[41] Το έργο το επιτυγχάνει αυτό εστιάζοντας στη ζωή

---

37. Joel Elliot Slotkin, "'Now will I be a Turke': Performing Ottoman Identity in Thomas Goffe's *The Courageous Turk*", *Early Modern England and Islamic Worlds*, επιμ. Bernadette Andrea και Linda McJannet, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη, 2011 (σσ. 159-171), σ. 160.

38. Loomba, *ό.π.*, σ. 80.

39. Novy, *ό.π.*, σ. 91.

40. *Ό.π.*

41. Για το ίδιο ζήτημα βλ. Virginia Mason Vaughan, *'Othello': A Contextual History*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ, 1994, σ. 31.

> ενός μαύρου [*blackamoor*], του οποίου η πολιτισμική κληρονομιά είναι μουσουλμανική, αλλά που η ταυτότητά του στη Βενετία είναι έντονα χριστιανική. Ο τραγικός πρωταγωνιστής του Σαίξπηρ φαίνεται να έχει ενστερνιστεί, με όποιον τρόπο μπορεί, τις χριστιανικές αξίες και προϋποθέσεις της βενετικής κοινωνίας. Ο Οθέλλος υπερασπίζεται τη Βενετία κατά της κακίας με αναφορά στον Τούρκο Άλλο.[42]

Η Λούμπα επισημαίνει ότι ο Οθέλλος «μιμείται το βενετικό και χριστιανικό αφήγημα» και «κατοχυρώνει τη δική του θέση στη Βενετία εδραιώνοντας την απόστασή του από τους κανιβάλους και τα τέρατα που έχει νικήσει και τους Τούρκους που έχει πολεμήσει».[43] Όπως ο Οθέλλος, έτσι και ο Πρίγκιπας του Μαρόκου στον *Έμπορο της Βενετίας* «δεν προβάλλει ούτε χριστιανικό ούτε ισλαμικό ζήλο»· επιπλέον, αναφέρεται σε κοινούς εχθρούς με τους χριστιανούς (τους Πέρσες) αλλά και στο νόμισμα της Αγγλίας (όταν αναφέρει τους «αγγέλους»), υπονοώντας την αγγλο-μαροκινή συνεργασία.[44]

Ο Οθέλλος είναι ο πρώτος χριστιανός μαύρος της ελισαβετιανής σκηνής· οι υπόλοιποι παρουσιάζονταν ως παγανιστές/άπιστοι ή άθρησκοι.[45] Όπως επισημαίνει ο Ματάρ σχολιάζοντας τον *Οθέλλο*, «ο Σαίξπηρ ήταν προσεκτικός στη χρήση των όρων "Τούρκοι" και "Μαυριτανοί": δεν ήταν πολιτικά ή θρησκευτικά εναλλάξιμοι».[46] «Τούρκος» σήμαινε «Οθωμανός», με τις άξεστες και επιθετικές του ποιότητες, αλλά και ψεύτης και απατεώνας.[47] Ο Τζέραρντ ΜακΛίν (Gerard MacLean) παρατηρεί ότι, την εποχή εκείνη, «ο πιο συχνά χρησιμοποιούμενος όρος για να περιγράψει τους μουσουλμάνους ήταν "Τούρκοι", ανεξαρτήτως εθνικής προέλευσης».[48] «Για να υπογραμμίσει το αντιτουρκικό μοτίβο», υποστηρίζει ο Ματάρ, «ο Σαίξπηρ φρόντισε τίποτα το τουρκικό ή ισλαμικό να μη χαρακτηρίζει τον Οθέλλο»· «δεν εξέτασε στον

---

42. *Ό.π.*, σ. 77.
43. *Ό.π.*, σ. 107.
44. Matar, *Britain…*, *ό.π.*, σ. 23.
45. *Ό.π.*, σ. 30. Η λέξη "pagan" σήμαινε και «άπιστος», και δεν αναφέρεται απαραίτητα στις παγανιστικές καταβολές του ήρωα.
46. *Ό.π.*, σ. 28.
47. *Ό.π.*
48. *Ό.π.*, σ. 7.

Οθέλλο το "Ισλάμ" του Μαύρου, αλλά το χρώμα του».[49] Τα πράγματα, όμως, αλλάζουν κατά τη διάρκεια του έργου. Ο Οθέλλος αρχικά καταρρίπτει τα ρατσιστικά στερεότυπα που ενστερνίζονται χαρακτήρες όπως ο Βραβάντιος, αλλά τελικά τα επιβεβαιώνει.[50] Η Τζοχάνιακ σημειώνει τη μείξη των δύο ταυτοτήτων του Μαύρου προς το τέλος του έργου, παρατηρώντας ότι «ο φόνος της Δυσδαιμόνας από αυτόν δραματοποιείται με τον υποδηλωτικό τρόπο μιας σκηνής καθολικής εξομολόγησης αλλά και με την υπονοούμενη αναπαράσταση της ισλαμικής δικαιοσύνης».[51]

Την εποχή του Σαίξπηρ η στερεοτυπική φιγούρα του Μαύρου είχε πολλά κοινά με εκείνη του Εβραίου, που επίσης συνδεόταν με το κακό·[52] η ετερότητα, όμως, ενός Εβραίου δεν καθοριζόταν κυρίως από τον εξωτισμό του. Σε αντίθεση με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του Μαύρου, που ήταν, απ' ό,τι φαίνεται, λιγότερο σημαντικές, η διαφορετικότητα των Εβραίων βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στη θρησκεία. Για τους χριστιανούς, οι Εβραίοι ήταν υπεύθυνοι για τον θάνατο του Χριστού (μια κατηγορία που ακυρώθηκε από το Βατικανό όχι νωρίτερα από το 1965)[53] και θεωρούνταν απειλή γενικά για τους χριστιανούς, τους οποίους υποτίθεται πως έβλαπταν κυρίως δολοφονώντας τα παιδιά τους και δηλητηριάζοντας τα πηγάδια τους.[54] Στον *Έμπορο της Βενετίας* ο Σάιλοκ δεν έχει καμία σχέση με αυτή την υπερβολική φιγούρα· παρ' όλα αυτά, απειλεί όντως τη ζωή ενός Βενετού πολίτη.

Σε αντίθεση με τον Μαύρο ή τον Εβραίο, ο ιθαγενής της Αμερικής δεν αναπαρίσταται ξεκάθαρα στο έργο του Σαίξπηρ. Η *Τρικυμία* είναι,

---

49. *Britain…*, *ό.π.*, σ. 32.

50. Slotkin, *ό.π.*, σ. 160.

51. *Ό.π.*, σ. 86· βλ. επίσης σσ. 82-84, 85.

52. Paul N. Siegel, *Shakespeare in His Time and Ours*, University of Notre Dame Press, Νοτρ Ντέιμ, 1968, σσ. 237, 252.

53. Αναφορικά με τις κατηγορίες των χριστιανών κατά των Εβραίων βλ. James Parkes, *The Jew and His Neighbor: A Study of the Causes of Anti-Semitism*, Student Movement Christian Press, Λονδίνο, 1938, σσ. 34, 58, 71· Peter J. Smith, *Social Shakespeare: Aspects of Renaissance Dramaturgy and Contemporary Society*, Macmillan, Μπέιζινγκστοουκ - Λονδίνο, 1995, σσ. 166-168.

54. Αναφορικά με τις υποτιθέμενες εγκληματικές επιθέσεις των Εβραίων κατά χριστιανών βλ. Parkes, *ό.π.*, σσ. 66, 70-71· Smith, *ό.π.*, σσ. 160-161.

όπως φαίνεται, «γεμάτη από αναφορές στον Νέο Κόσμο».[55] Ωστόσο, παρ' όλο που ο Κάλιμπαν θεωρείται συνήθως από τους κριτικούς ως ένα ανάλογο του Ινδιάνου,[56] η εξωτική του φύση δεν είναι τόσο συγκεκριμένη όσο του Εβραίου ή του Μαύρου, και μολονότι το όνομά του (Caliban) θεωρείται συνήθως ως αναγραμματισμός της λέξης "cannibal" (κανίβαλος),[57] προφανώς δεν είναι ανθρωποφάγος, αν κρίνει κανείς από τις αναφορές στις διατροφικές του συνήθειες.[58] Παρά το γεγονός ότι το έργο παραπέμπει στο δοκίμιο του Μισέλ ντε Μονταίν (Michel de Montaigne) «Περί των κανιβάλων», όπως επισημαίνεται

---

55. Novy, *ό.π.*, σ. 147. Αναφορικά με τις συγκεκριμένες «αναφορές» βλ. σσ. 147-148. Για το ίδιο ζήτημα βλ. επίσης Gillies, "The Figure of the New World in *The Tempest*", *'The Tempest' and Its Travels*, επιμ. Peter Hulme και William H. Sherman, Reaktion, Λονδίνο, 2000, σσ. 180-200.

56. Alden T. Vaughan και Virginia Mason Vaughan, *Shakespeare's Caliban. A Cultural History*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ, 1996, κεφ. 5.

57. Για το "Caliban" ως αναγραμματισμό του "cannibal" βλ. Paul Brown, "'This thing of darkness I acknowledge mine': *The Tempest* and the Discourse of Colonialism", *Political Shakespeare: New Essays in Cultural Materialism*, επιμ. Jonathan Dollimore και Alan Sinfield, Manchester University Press, Μάντσεστερ, 1985 (σσ. 48-71), σ. 62· Leslie A. Fiedler, *The Stranger in Shakespeare*, Paladin, Σεντ Όλμπανς, 1974, σ. 195· Ted Motohashi, "Canibal and Caliban: *The Tempest* and the Discourse of Cannibalisn", *Japanese Studies in Shakespeare and His Contemporaries*, επιμ. Yoshiko Kawachi, University of Delaware Press, Νιούαρκ, 1998 (σσ. 114-140), σ. 115· Vaughan και Vaughan, *ό.π.*, σσ. 26-32· Cedric Watts, "How Many Shakespearian Cannibals?", John Sutherland και Cedric Watts, *Henry V, War Criminal? and Other Shakespeare Puzzles*, εισαγ. Stephen Orgel, Oxford World's Classics, Oxford University Press, Οξφόρδη, 2000 (σσ. 197-202), σ. 198. Όπως παρατηρεί ο Στίβεν Όργκελ (Stephen Orgel), «το όνομα του Κάλιμπαν φαίνεται να συνδέεται με τη λέξη *Carib*, το όνομα μιας άγριας φυλής των Δυτικών Ινδιών, που λεγόταν πως ήταν κανίβαλοι, από την οποία προέρχεται και η λέξη *cannibal*» ("Shakespeare and the Cannibals", *Cannibals, Witches, and Divorce. Estranging the Renaissance*, επιμ. Marjorie Garber, Επιλεγμένες Εργασίες από το Αγγλικό Ινστιτούτο, 1985, Νέα Σειρά, αρ. 11, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη, 1987, [σσ. 40-66], σ. 56).

58. Για τη διατροφή του Κάλιμπαν βλ. Joan Fitzpatrick, "'I must eat my dinner': Shakespeare's Foods from Apples to Walrus", *Renaissance Food from Rabelais to Shakespeare. Culinary Readings and Culinary Histories*, επιμ. Joan Fitzpatrick, Ashgate, Φάρναμ, 2010 (σσ. 127-143), σσ. 128-129.

από αρκετούς μελετητές,[59] η διατροφή του γιου της Συκόραξας περιλαμβάνει κυρίως φρούτα και καρπούς και φτάνει ως τα ψάρια και τα αυγά. Ο Μόρτον Λους (Morton Luce), στην πρώτη έκδοση του Arden (1901), θεωρούσε τον Κάλιμπαν ως «ένα συνονθύλευμα τριών στερεότυπων ιδεών»: «τέρας,[60] Αφρικανός σκλάβος και αποστερημένος Ινδιάνος».[61] Ο Τζον Ντράιντεν (John Dryden) απλώς παρατήρησε ότι ο Κάλιμπαν είναι «ένα είδος από μόνος του», καθώς ο Σαίξπηρ δημιούργησε «έναν άνθρωπο που δεν υπήρχε στη φύση».[62] Σε κάθε περίπτωση, η *Τρικυμία* σίγουρα ανταποκρινόταν σ' έναν ενθουσιασμό για το εξωτικό στοιχείο στην Αυλή, που οδηγούσε στην παρουσίαση ανάλογων θεαμάτων,[63] όπως η *Masque of Blackness* (*Μάσκα της μαυρίλας*) του Μπεν Τζόνσον (Ben Jonson), με τα φημισμένα κοστούμια του Άινιγκο Τζόουνς (Inigo Jones).

Όσο για τους Γότθους στον *Τίτο Ανδρόνικο*, που αντιπροσωπεύουν μια μορφή του Ευρωπαίου εξωτικού Άλλου, ο εξωτισμός τους υποβαθμίζεται από την παρουσία του μαύρου Ααρών.

Η αίσθηση του εξωτικού υπογραμμίζεται από αναφορές σε διάφορες εξωτικές παραδόσεις, που κυμαίνονται από την ένδυση ως τη διατροφή. Ο Μαύρος στον *Οθέλλο* αναφέρει έναν Τούρκο με τουρμπάνι, και ο Αντόνιο στον *Έμπορο της Βενετίας* φτύνει πάνω στο «εβραίικο ρούχο» του Σάιλοκ.[64] Ο Σάιλοκ φαίνεται, επίσης, πως είναι θαμώνας

---

59. Βλ, για παράδειγμα, Fiedler, *ό.π.*, σσ. 193-194· Stuart Gillespie, "Shakespeare's Reading of Modern European Literature", *Shakespeare and Renaissance Europe*, επιμ. Andrew Hadfield και Paul Hammond, The Arden Shakespeare, The Arden Critical Companions, Thomson, Λονδίνο, 2005 (σσ. 98-122), σσ. 118-121· Frank Kermode, *Shakespeare: The Final Plays*, Writers and their Work 155, Longmans, Λονδίνο, 1965, σ. 41.

60. Αναφορικά με την τερατότητα του Κάλιμπαν βλ. John E. Hankins, "Caliban the Bestial Man", *PMLA* 62.3 (Σεπτέμβριος 1947), σσ. 793-801. Αναφορικά με τη δυσμορφία του ήρωα βλ. Jeffrey R. Wilson, "'Savage and deformed': Stigma as Drama in *The Tempest*", *Medieval and Renaissance Drama in England* 31 (2018), σσ. 146-177.

61. Για την αναφορά βλ. Vaughan και Vaughan, *ό.π.*, σ. 25.

62. '*Of Dramatic Poesy*' *and Other Critical Essays*, τ. 1, επιμ. George Watson, Everyman's Library, Dent, Λονδίνο, 1964, σ. 253.

63. Demaray, *ό.π.*, σ. 16.

64. Ουίλλιαμ Σαίξπηρ, *Ο έμπορος της Βενετίας*, μτφρ. Ερρίκος Μπελιές, Κέδρος, Αθήνα (1999), 2007 (4η έκδ.), σ. 26.